

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TERMINOLOGİYA

SAYALI SADIQOVA*

TERMINOLOJİ SİSTEMDƏ NOMİNASİYA PROSESİNİN ASPEKTLƏRİ

XÜLASƏ

Məqalədə terminoloji sistemdə nominasiya prosesinin aspektləri tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində əks olunur. Əvvəllər mövcud olmayan hadisə və obyektlərin adlandırılması ehtiyacından yeni sözlərin, söz birləşmələrinin yaranmasını zəruri edir. Terminlərin təhlilindən aydın olur ki, nominasiya prosesində müvafiq anlayışları ifadə edən sözlər mənaca anlayışların ekvivalenti olur və onların denotativ əsası yarandığı ərazidən asılı olmayaraq insanların təfəkküründə oxşar imitasiyalarla qavranılır. İnsanın mövcud olduğu mühitdə denotativ əsası oxşar imitasiyalarla müşayiət edilməyən anlayışlar dildə də bir-birindən fərqli ifadə vasitələrinin yaranmasını şərtləndirir. Dil sistemində daha tənzimlənmiş və sabit sahəsi kimi məhz mütləq ifadə edilməli olan mənalar möhkəmlənir.

Açar sözlər: *dil, interferensiya, terminologiya, terminləşmə, leksik sistem, semantik derivasiya.*

Müasir dilçilikdə mürəkkəb, mübahisəli problemlərdən biri dil və təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsi məsələsidir. Təfəkkür real gerçəkliyin, maddi aləmin insan şüurunda ümumiləşdirilmiş şəkildə inikasından ibarətdir. Bu prosesdə obyektiv aləmin əşya və hadisələri təfəkkürün inikas fəaliyyəti nəticəsində adlandırılır və nəticədə dil vahidləri yaranır. Müxtəlif dillərdə onların adlandırılması, mədəniyyət daşıyıcılarının təfəkkürünün spesifikasiyası və onların dünyanın konseptual mənzərəsi haqqında təsəvvürləri faktiki materialların dərk prosesində anlayışlar və onların ifadə formaları arasında əlaqənin xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətdən izah edilir. Onu da qeyd edək ki, anlayış dünyanın milli mədəni mənzərəsində, konseptsferada implisit şəkildə də mövcud ola bilər, yəni o, həmişə verballaşmır. Bu cəhətdən təfəkkürün dilə, semantikanın inkişafına təsiri xüsusən terminologiya sahəsində qabarıq şəkildə müşahidə edilir. Məfhum dərk edilir, semantikasi öyrənilir. Termin məfhum bildirən sözdür və onun mənasındakı bütün əsas və əlavə mənalar, elmi, texniki məfhumların mənə əlaqələri diqqətlə öyrənilir. Digər sahələrin yaratdığı mənalar terminin məzmunundan çıxarılır və termin bir növ xüsusiləşir. Xüsusiləşmə prosesində məfhumlar sisteminin inkişafı labüd surətdə terminoloji mənalar sistemində dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur.

Hər bir anlayışın özünəməxsus olan, onu başqa anlayışlardan fərqləndirən xüsusi əlamətlərə malik olduğu məlumdur. Dilçilikdə anlayışların semantika sahəsində

* AMEA Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, filologiya elmləri doktoru, professor.
sayalisadigova@yahoo.com

ümumi qanunauyğunluqları və onların aşkara çıxarılmasının mümkünlüyü fərqli aspektdən şərh edilir. A.Meye, H.Şuxardt hər hansı universal semantik qanunauyğunluqların müəyyən edilməsinin əleyhinə olmuşlar. A.A.Potebnya, M.M.Pokrovski, C.Nordlander bunlara tamamilə zidd mövqe tutmuşlar. C.Nordlander yazırdı ki, semasioloji hadisələr müstəqil olmur, əksinə, onların arxasında hansısa qanunlar gizlə-nir [Nordlander Johan: 1997, s.33]. Buna görə də bəzi dillərdə anlayışın ifadə edil-məsi üçün bir leksemdən, başqa dillərdə metadil təsvirdən istifadə edilir. Lakin hər bir dil öz resursları çərçivəsində anlayışı adlandırır. Adlandırma prosesində anlayış-termin əlaqəsi müəyyənləşdirilir, dərk edilmiş məzmun, əsas əlamətlər dəqiqləşdirir-lik, onları əhatə edən sahə təyin edilir. Sahələr elmin inkişaf xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Bütövlükdə dilin lüğət tərkibinin inkişafı elmin, texnikanın, sosial həyatın inkişafı ilə bağlıdır. Elm sahələri inkişaf etdikcə dilin lüğət tərkibinin ən fəal və də-yişkən hissəsi olan terminologiya da yeni anlayışlarla zənginləşir. Ona görə də ter-minologiya elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Onun ümumi inkişafı isə ayrı-ayrı sahə terminologiyasının inkişafı ilə bağlıdır. Bu xüsusiyyətlər həm sahə ter-minlərinin təşəkkülündən, formalaşma və sabitləşməsindən, həm də sahənin ümumi inkişaf meyillərindən qaynaqlanır. Hər bir sahə terminologiyasının inkişaf tarixi həm ümumi aspektdən bir tam sistem kimi, həm də ayrı-ayrı sahələr üzrə öyrənilə bilər. Hər iki halda bu sahələrdə paralel işlənən ortaq və ya müştərək terminlər aşkara çıxır. Bu, bir tərəfdən, daha çox sahələrin ümumi yaxınlığından, digər tərəfdən, müasir dövrdə bir sıra elmlərin iki və daha artıq sahənin qovşağından yaranmasından irəli gəlir. Məsələn, dilçilik və ədəbiyyatşünaslıqda, fizika və riyaziyyatda müştərək və ya ortaq terminologiyanın öyrənilməsi həllini gözləyən aktual problemlərdəndir. Dil-çilik öz tədqiqat obyektinə sferasına nitq aktı, mürəkkəb sintaktik bütöv, mətn, diskurs kimi anlayışları daxil etməklə, nitq materialını etnokulturoloji və koqnitiv aspektlər-dən araşdırmaqla yeni elmi istiqamətlərə sahib olmuşdur. Hər bir yeni istiqamət isə yeni terminoloji sistemi formalaşdırır, sahənin ümumi termin fondunun nominasi-yasını təyin edir. Müasir tendensiyada dilçilik tədricən ədəbiyyatşünaslığın bir sıra məsələlərinə nüfuz edir, onlar linqvistik baxımdan tədqiq edilir. Bununla bərabər, onu da qeyd etmək lazımdır ki, dilçilik əksər problemlərin həlli üçün bədii mətnlərə, ədəbi nümunələrə müraciət edir. Bu tələbatdan asılı olaraq, yeni terminlər yaranır və bu sahələr qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Terminlər, təbii olaraq, elmi inkişafın tələ-batına uyğun olaraq, anlayışların nominasiya prosesində yaranır və nə qədər müxtə-lif fikirlər mövcud olsa da, bir sözün semantikasi digərindən nə qədər fərqlənsə də, onun ifadə edilməsi dilin qanunauyğunluqları əsasında həyata keçirilir. Linqvistikada dil nominasiyası dildən xaric reallıq amillərinin təfəkkür vasitəsilə dil mənasına çev-rilməsi prosesidir. Nominasiyalar zamanı maddi dünyanın, onun ictimai təcrübələri-nin cəminin köməyi ilə açılan xassələrinin, əlaqə və münasibətlərinin yenidən yaran-mış və dilin materiyasına bürünmüş ideal mövcudiyət forması verilir” [Qurbanov: 1998, s.34].

Nominasiya yalnız adlandırma prosesi deyil, bununla yanaşı, dərk etmə və kommunikasiya prosesidir və “*dil formasında ifadə edilən informasiyanın verilməsinin adekvatlığı (bu da son nəticədə maddi dünyanın insan şüurunda adekvat şəkildə əks etdirilməsini müəyyənləşdirir)*” adlandırmanın strukturundan çox asılıdır [Вежбицкая: 2001, s.78-79]. Yeni sözün yaradılması üçün həm dilin daxili imkanlarından, həm də müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilə bilər. Hər bir nominasiyanın optimal üsulunun seçilməsi obyektiv və subyektiv məqamlar, xarici və daxili dil amilləri tərəfindən müəyyənləşdirilən mürəkkəb prosesdir. Bu prosesdə insan şüurunda yaranan yeni anlayışlar sistemi və onun mühüm xüsusiyyətləri insanın daşıyıcısı olduğu konkret dil tərəfindən müəyyən edilir. Anlayış haqqında mental təsəvvürlər də dil və mədəni sistemlərin təsiri altında dəyişə bilər. Konkret dildə və ya daha geniş götürsək, ümumən mədəniyyətdə onun daşıyıcılarının tarixi təcrübəsi toplandığından müxtəlif dillərin daşıyıcılarının mental təsəvvürləri üst-üstə düşməyə bilər. Lakin elmin müxtəlif dillərdə ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı yeni anlayışların adlandırılmasını zəruri edir. Hər bir anlayışın hansı dildə yaranması onun dil xüsusiyyətlərinə təsir edir. Yəni, dil nominasiyası insanların idrak qabiliyyətindən asılıdır və insan idrakının nəticələrinin dildə ifadəsi ilə bağlıdır, çünki onun bazasının əsasında qanunları, xassələri olan konkret dil durur [Гумбольдт: 1984, s.113].

Hər bir xalq, hər bir millət sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatının, eləcə də məişətinin, ənənələrinin, dünyagörüşünün, psixologiyasının xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, başqa dillərin daşıyıcılarının malik olmadığı anlayışların meydana gəlməsinə səbəb ola bilər. Xüsusən qohumluq terminləri hər bir dilin özünəməxsus formalaşma prosesinə uyğun olaraq etnokulturoloji mahiyyət kəsb edir. Ona görə də hətta qohum dillərdə belə ayrı-ayrı terminoloji sistemlərdə qohumluq münasibətləri adlandırmada fərqlənmələr baş vermiş olur. Qohumluq terminlərində müşahidə edilən fərqlənmələr tarixi, etnoqrafik, milli mədəniyyət və məişət həyatına dair özünəməxsusluqlar çərçivəsində baş verir. Lakin bu fərqlənmələrə baxmayaraq, kök etnosda mövcud olan bütün qohumluq terminləri özünün sabitliyini qoruyur və gələcək nəsillərə ötürür. Məsələn, Azərbaycan dilində *ata, ana, oğul, gəlin, baba, nə-nə* sözləri sabit qalmışdır. Belə anlayışlar reallığı ən ümumi cəhətləri ilə əks etdirərək, hadisələr və əşyalar üçün mühüm olan ümumini götürür. Əgər bu belədirsə, anlayışlar yalnız xalqların, bu dillərin daşıyıcılarının həyat reallığının eyni olduğu qəddər identik ola bilər. Müxtəlif xalqların həyat şəraitinin yalnız ümumbəşəri planda və milli xüsusiyyətin müəyyən elementinin anlayışa daxil ola biləcəyi məlumdur. Lakin sonuncu heç də həmişə dəyişə bilməz. Qohumluq terminologiyası leksikanın daha arxaik qatına aiddir. Məsələn, *əmioğlu, əmiqızı, xalaoğlu, xalaqızı, bibioğlu, bibiqızı, dayioğlu, dayıqızı, nəvə* anlayışlarında qohumluq əlaqələri çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman hər bir dildə xalqın konkret-tarixi inkişaf xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq özünəməxsus nominasiya prosesi baş verir, bu və ya digər sistemin formalaşdığı şübhə doğurmur, hər bir dilin öz milli-spesifik ifadə formaları yaradılır. Elmi anlayışların nominasiya prosesində termin mənasında nəinki reallığın, ictimai hadi-

sənin müəyyən fraqmenti, “parçası”, həm də onun mahiyyətinin ictimai-tarixi dərkə öz əksini tapır. Təbii ki, bu zaman dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur. Analoji əşya və hadisələrin adlandırılması zamanı müxtəlif dillərdə müxtəlif nominasiya prinsiplərinin təşəkkül tapmasının səbəbi ilk növbədə bu hadisələrin özlərinin çoxcəhətliliyi və qavrama prosesində onlara müxtəlif cür yanaşma ilə bağlıdır. Sırf linqvistik nöqteyi-nəzərindən, müvafiq dil sistemində sözün tərkibindəki yeni anlayışın bitkin şəkli salınması üçün xüsusilə “yararlı” vasitələrin mövcud olub-olmaması da çox vacibdir [Беляев: 1965, s.3].

Bu baxımdan elmlərin inkişafı bütün dövrlərdə onun terminologiyasında öz əksini tapır. Məsələn, tibb elminin hüduqları geniş və mürəkkəbdir. Yaranan anlayışlar dövrlər və mərhələlər üzrə sistemli tibbi nominasiyada tibb elminin əhatə etdiyi məzmunu, onun inkişaf əlamətlərini, keçmiş və müasir vəziyyətini özündə əks etdirir. Bu hüduqlar tibb sahələrinin çoxplanlı olduğunu göstərir. Hazırda bütün dünyanı cənginə alan koronavirus yayıldığı andan ictimai həyatda yaratdığı dəyişikliklər dildə yeni anlayışların nominasiyasını ön plana çəkdi. Pandemiyanın yaranması, müalicəsi, karantin tədbirləri, distant təhsilə keçid, gündəlik həyat və s. ilə bağlı dildə yeni anlayışların müəyyən edilməsi zərurəti yarandı. Pandemiyanın təsiri ilə dünyada baş verən dəyişikliklər dildə intensiv şəkildə yeni sözlərin, terminlərin, terminoloji birləşmələrin kəmiyyətcə artmasına gətirib çıxartdı. Məsələn, *koronavirus*, *koronofobiya*, *sanitayzer*, *vaksin sertifikat*, *vaksinasiya* terminləri koronavirus pandemiyası dövrünü əks etdirən və onunla bağlı yaranan terminlərdir. Eləcə də *özünü təcrid*, *sosial məsafə*, *virtual məktəb*, *modul tipli xəstəxana*, *e-təbib*, *immun sertifikatı*, *vaksin pasportu* pandemiya dövründə yaranan terminlərdir. Yeni yaranan terminlərlə yanaşı, dildə əvvəl mövcud olan sözlərin semantik həcminə təsir etməklə də yeni anlayışların ifadəsinə ehtiyacı təmin etmək mümkündür. Belə ki *özünü təcrid* termini özünü dünya siyasətindən uzaq tutan dövlətlərin xarici siyasət kursu mənasında ictimai-siyasi terminologiyada işlənməklə yanaşı, koronavirus pandemiyası dövründə ətraf ələmlə əlaqədən imtina mənasını da ifadə etdi. Göründüyü kimi, qlobal hadisələr eyni zamanda dünya dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini yeni anlayışların adlandırılması hesabına yeni sözlərlə zənginləşdirir. Nəticədə dildə yeni söz, termin və terminoloji birləşmələr kəmiyyətcə artaraq dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir.

Müasir dövrdə elm və texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elm sahələri arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirləri gücləndirir. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Məsələn, iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı olaraq yaranan “*bank*” termini pul vəsaitlərinin toplanması, pulla hesablamaların həyata keçirilməsi, kreditlərin verilməsi, pulun emisiyası, müxtəlif qiymətli kağızların buraxılması və s. funksiyalarını yerinə yetirən iqtisadi təşkilatın adıdır. Eləcə də “*dollar*” əmtəənin dəyər kəmiyyəti üçün ABŞ, Avstraliya, Kanada və Sinqapurda istifadə olunan pul vahididir. Bu terminlər dünyanın

müxtəlif dillərində işlənir. Eyni zamanda hər bir ölkənin daxilində baş verən iqtisadi proseslər yeni anlayışları yaradır. Bu anlayışlar hər bir dilin daxili imkanları əsasında yaradılır. İqtisadi terminologiyanın inkişafı müxtəlif elm sahələrinə aid terminologiyaların inkişafından fərqli cəhətlərə malik olur. Cəmiyyət bu günə kimi müxtəlif iqtisadi formasiyaları keçmişdir. İnsanlar ibtidai icma, quldarlıq, feodalizm, kapitalizm və sosializm kimi quruluşlarda yaşamışlar. Hər bir quruluşu təyin edən əsas meyar mövcud iqtisadi münasibətlər olmuşdur. Bu iqtisadi münasibətlər sistemi dəyişdikdə yeni iqtisadi terminlər yaranmış və yeni formasiyaya uyğun olaraq istifadə olunan terminlər də dəyişmişdir. Ona görə də ictimai-siyasi, iqtisadi terminlər daha böyük mütəhərrikləyə malikdir, müasir hesablama texnologiyası və bəzi başqa çağdaş elm sahələri ilə bağlı terminlər isə nisbətən sabitdir. Arxaikləşmiş, köhnəlmiş terminlər dəqiq elm sahələri ilə müqayisədə iqtisadiyyat terminologiyasında daha çoxdur.

Nominasiya prosesində dilin lüğət tərkibindəki sözlərin terminləşməsi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab edilir. Məsələn, “bağlanma” – 1) fond birjalarında əməliyyat gününün sonunda cari buraxılışa dair son əməliyyatın qiyməti; 2) qiymətli kağızların ən yeni buraxılışının təqdim edildiyi gün, maraqlı tərəflərin hamısının son görüşü; 3) mühasibat uçotunda balansın və mühasibat hesablarının hazırlanıb yekunlaşdırılması. Yəni, dildə yeni yaranan anlayışları ifadə etmək üçün çox zaman fəal leksik qatda işlədilən söz və ifadələrə yeni məna çalarları verilir. Bu zaman motivləşmə yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənələrdən biri əsasında terminlər yaradılır. Yeni sözün motivasiyasını müəyyən edən aparıcı əlamətin seçilməsi çox vaxt həmin sözün ifadə etdiyi müvafiq anlayışın formalaşma tarixi ilə bağlı olur. Ona görə də termin və ya onun ifadə etdiyi anlayış yarandığı dövrün elmi biliklərini, ictimai həyatı özündə əks etdirir. Qeyd edildiyi kimi, termin özündə “əlavə”, spesifik milli məna, belə demək mümkünsə, sözün yarandığı cəmiyyətin konkret-tarixi inkişafı ilə bağlı məna cəmləşdirmiş olur.

Terminləşmə prosesi dilin terminoloji qatında özünü göstərən mühüm semantik hadisə hesab olunur. Sözlərin mənasının dəyişməsi prosesində bu dəyişikliyi yaradan səbəblərdən asılı olmayaraq, universal iki tendensiya mövcuddur: mənanın daralması və genişlənməsi. Bəzi terminlər tədricən öz mənalarını genişləndirməyə doğru inkişaf edir. Məsələn, “bağlanma” termini həm ümümlük söz, həm də iqtisadiyyatda termin kimi işlənir; *bağlayıcı* - həm iqtisadiyyatda, həm də dilçilikdə anlayışın nominativləşməsi yolu ilə sözlərin ifadə etdiyi mənələrdən biri əsasında terminləşmişdir. Terminləşmə prosesində dilin terminoloji sisteminin bütün sahələrində yeni anlayışların nominasiyası əsas sayılır. Ona görə də “Hər dili terminoloji cəhətdən inkişaf etdirmək çətindir. İctimai fəaliyyətin başqa sahələri kimi, dildə də istənilən hadisə tələbatdan, müəyyən fakt və faktlararası münasibətlərin ifadəsi üçün vasitələrin olması zərurəti əsasında inkişaf edir. Müəyyən sahə üzrə məqsədyönlü elmi və ya peşə fəaliyyəti olmayan dildə bu sahə üzrə süni şəkildə termin yaratmaq qeyri-realdır” [Qasımov: 2017, s.5]. Nominasiyaların müəyyənləşdirilməsi anlayışın dərkini və bu prosesin dilin lüğət tərkibi ilə qarşılıqlı əlaqəsi ilə sıx bağlıdır.

Milli dillərin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə, aydın olur ki, ümumişlək sözlər lüğət tərkibinin nüvəsini təşkil edirsə, terminoloji leksika bu nüvənin ayrı-ayrı hissələridir, bu hissələrin hər biri – kimya, riyaziyyat, fizika, tibb, iqtisadiyyat, musiqi, kulinariya və s. spesifik cəhətlər əsasında inkişaf edir. Müasir dövrdə elm sahələri ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması və bu tədqiqatlara uyğun yeni anlayışların nomenləşdirilməsi terminologiyayı zənginləşdirir. Bununla yanaşı, terminologiya ilə ayrı-ayrı elm sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin inkişaf tendensiyası güclənir. Bütün bunlar, xüsusən də maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Əşya və ya hadisəni ifadə etmək üçün yeni yaradılan anlayışların əlamətlərinin dəqiq təyini onu elmin müxtəlif sahələrində ixtisaslaşdırır. Həmin əlamət kifayət qədər müstəqil şəkildə müəyyən edildiyindən adlandırma çox vaxt real əşyalara və hadisələrinə subyektiv yanaşmanın konkret dildə möhkəmlənmiş nəticələrindən ibarət olur. Bunun nəticəsində hətta eyni anlayışları ifadə edən sözlərin tərkibində belə “daxili forma” adlandırılan əşya və ya hadisənin müxtəlif cəhətlərini, müxtəlif fərqləndirici əlamətlərini meydana çıxardır. Lakin bu zaman fərqləndirilən, nominasiyanın əsasında duran əlamətlərin özü obyektiv ifadə formasını tapır və təbii ki, nominasiya prosesində dilin daxili qanunauyğunluqları və normaları qorunur.

Terminologiyanın inkişafında mühüm rolunu icimai-siyasi terminlər isə ictimai həyatın elə anlayış və hadisələrini ifadə edir ki, onlar sosial əhəmiyyətli olur. Məsələn, *imperiya*, *imperator*, *liberalizm*, *senat*, *separatizm*, *konservatizm* kimi terminlər dünya dillərində, eləcə də Azərbaycan dilinin terminoloji sisteminə cəmiyyətdə baş verən hadisələri özündə əks etdirən anlayışları ifadə edir. İctimai-siyasi leksikanın inkişafı cəmiyyətdə baş verən proseslərlə bağlıdır. Yəni bütün dövrlərdə ictimai-siyasi leksika insan cəmiyyətindəki tarixi hadisə və sosial dəyişikliklərin inqilabi yeniləşmə çağlarının dildə inkişafıdır. Radikal dəyişikliklər dilin leksik-semantik sisteminə, ilk növbədə, ictimai-siyasi leksikada yeni anlayışların ifadəsi olan terminlərdə əks olunur və dilin lüğət tərkibində mühüm dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu da tamamilə qanunauyğun prosesdir. İctimai-siyasi leksika cəmiyyətdən xaricdə mövcud ola bilməz, cəmiyyət inkişaf etdikcə, ictimai həyatda sosial dəyişikliklər baş verdikcə müvafiq anlayışların ifadə forması olan terminoloji sistemi də formalaşdırır.

Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin inkişafının ən yeni dövrü - XX əsrin axırları və XXI əsrin əvvəllərində sosial-siyasi, iqtisadi və ideoloji transformasiyalardan irəli gələn mühüm dəyişikliklərlə bağlıdır. Bu dəyişikliklər Azərbaycan cəmiyyətinin ictimai-siyasi, sosial sahələrini, iqtisadiyyat və mədəniyyətini bilavasitə əks etdirir və ilk növbədə leksik sistemi zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibinin inkişafına, zənginləşməsinə və təkmilləşdirilməsinə təsir edən əsas proseslərdən biri də Azərbaycanın müxtəlif ölkələrlə ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqələrinin yaranması və bu əlaqələrdə aktiv iştirakı ilə bağlıdır. Son illərdə köklü dəyişiklərə məruz qalan sferalardan

biri də diplomatik əlaqələrin inkişafı ilə bağlı yeni anlayışların yaranmasıdır. Buna görə də məhz bu fəaliyyət sahəsinə uyğun olan dil təbəqəsi yaranır. Bu sahədə yeni leksik vahidlər milli, dövlətlərarası və ümumavropa konseptləri, ideologiyalar və təsəvvürləri ifadə edən nominasiya vasitəsi kimi meydana çıxır. Qloballaşma prosesinin dildə əks olunması və eləcə də cəmiyyətdə gedən dəyişikliklərin inikasını olaraq yeni terminlər yaranır. Xalqlar arasında əlaqələrin konkret və ən tipik təzahürü əşyaların və onlarla birlikdə adın alınmasıdır. Yeni baş verən hadisələrin adlandırılması və təsvir edilməli olan real obyektlər və hadisələr söz yaradıcılığı prosesinə təsir edir. Nominasiya prosesində yeni daxili və xarici ictimai-siyasi arenada o anlayış, konsepsiya və dəyişikliklər vurğulanır ki, onlar əvvəldən adlandırılmamışdır. Müəyyən dövrdə baş verən ictimai-siyasi prosesləri, problemləri aydın şəkildə ifadə etmək zərurəti yaranır və leksik sistemin açıqlığı istənilən dilin ən vacib xüsusiyyətlərindən biri kimi dil fəaliyyətinin davamlılığını təmin edir. Dil əlaqələri baxımından leksik inkişaf bu prosesin nəticəsində dildə yaranan innovasiyanı ifadə edir.

Dilin lüğət tərkibində siyasətlə, sosial vəziyyətlə, hakimiyyət və dövlətlə bağlı sözlər ictimai-siyasi leksikanı təşkil edir. Fikrimizcə, burada bir məsələni də diqqət mərkəzinə çəkməyə ehtiyac var. Siyasət, sosial vəziyyət bilavasitə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır və onunla bağlı leksika həm sosial vəziyyəti, həm də siyasəti əhatə edir. Əslində, siyasət geniş məfhumdur və dövlətin həm xarici və həm də daxili siyasətini əhatə edir. İdeoloji gerçəkliyin inikasını prosesində meydana çıxan adlar hansı sosial şəraiti ifadə etməsindən asılı olur və müxtəlif siyasi dövrləri, cərəyanları ifadə edən, adlandıran anlayışlarla bağlı yaranır. *Lobbi, prezident, parlament, deputat, spiker, liberalizm, sponsor, substansiya, parlamentarizm* kimi terminlər də yeni ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı işləklilik qazanmışdır. Bu terminlər dəyişilmədən bir çox dillərdə işlənir. Müxtəlif dillərin eyni sözlərində nominasiya əlamətlərinin üst-üstə düşməməsi faktları ilə yanaşı, onların qismən və ya tamamilə üst-üstə düşməsi hallarına da çox rast gəlinir. Semantik köçürmələrin universallığını bu hadisələrin əsas səbəbi hesab etmək olar. Universalıq isə müxtəlif dillərə əvvəlcədən xas olan ümumbəşəri qanunauyğunluqlarla əlaqədardır. Məsələn, *imicmeyker* – ictimai xadimin, siyasətçinin, iş, yaxud sənət adamının populyarlığını artırmaq üçün onun müsbət obrazını formalaşdırmaqla məşğul olan mütəxəssis; *embarqo* – müəyyən dövlətlə münasibətdə tətbiq edilən (əsasən xarici iqtisadi əlaqələr sahəsində) qismən və yaxud tam qadağan, yaxud ayrı-ayrı malların bu dövlətə ixracına, yaxud bu dövlətləri ayrı-ayrı idxalına həm müharibə, həm də sülh dövründə tətbiq edilən qadağa; *leqallıq* – formal-hüquqi qanuniliyi bildirən anlayış; *piket* - aktual ictimai-siyasi və ya sosial problemlərin həlli məqsədilə, hətta keçid yollarının məhdudlaşdırılmasına qədər kəskin etirazlı, vahid ideya tərəfdaşlarının konkret tələbli ictimai yığıncağı, toplantısı; *staqnasiya* - ictimai həyatda durğunluq, *spiker* - parlament iclaslarına rəhbərlik edən; *spic* - təntənəli siyasi nitq, *diffomasiya* - siyasi imicini aşağı salmaq üçün onun adını ləkələyən məlumatların verilməsi mənasında dilə daxil olan sözlərdir.

Elmlərin inkişafı və diferensiasiyası, təhsil prosesinin genişlənməsi, texniki nailiyyətlərin tətbiqi və istifadəsinin artması dillərdə sahə terminologiyalarının formalaşmasını sürətləndir və terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Son dövrlərdə mülkü aviasiyanın beynəlxalq aviasiya sahəsinə inteqrasiyası, dünyanın bir sıra tanınmış mülki aviasiya sənayelərinin müxtəlif sahələrində qarşılıqlı fəaliyyəti, qurğuların kəşfi yeni terminlərin yaranmasına imkan yaradır. Məsələn, *flüger addımı*, *qlissada ötürücüsü*, *təzyiq qradiyenti*, *osilasyon trayektoriya*, *carter razılaşması*, *radar müşahidəsi*, *peyk naviqasiya* və s. aviasiyada yeni yaradılan terminlərdir. Bu terminlərin yaranmasında həm dilin öz daxili imkanlarından, həm də alınma sözlərdən istifadə olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, obyektiv reallıq elementlərinin adlandırılması zamanı onların əlamətlərinin seçilməsi konkret dilin leksikasının bütün sistemi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dil nominasiyasının mahiyyəti dil daşıyıcılarının şüurunda onların ictimai və praktiki təcrübəsini əks etdirir [Тарасов: 1993, s.13]. Bu isə terminlərin bir dildən başqa dillərə keçməsi prosesini sürətləndirir və dünya dillərinin terminoloji tərkibində alınma terminlərin xüsusi çəkiyə malik olmasına səbəb olur.

Elm və texnikanın nailiyyətləri sürətlə bütün dünya miqyasında yayılır, bu və ya digər hadisənin, anlayışın adlandırılması çox zaman eyni bir mənbəyə söykənir. Hazırda elm və texnikada yeni anlayışların adlarının ingilis dilində formalaşaraq yayılması böyük vüsət almışdır. Beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi olan ingilis dili elmin son nailiyyəti hesab edilən internet leksikasının formalaşmasında əsas dildir. Dillər arasında universallığı əsaslandıran əsas şərtlər də bu mənbələrin bütün dillər üçün eyni olmasıdır. Məsələn, *append* - mətn sənədlərinin bir-birinin sonuna əlavə olunması əməliyyatı, *applet* - internetdə HTML səhifəsi üçün yerləşdirilmiş kiçik JAVA programları, *appletalk* - apple kompüterlər arasında ünsiyyəti təmin etmək üçün edilmiş bir protokol, *bitnet* - internet şəbəkəsindən fərqli, yalnız təhsil təşkilatlarında xüsusi bir şəbəkə növü, *blend* - bir rəngdən digərinə, bir effektin digərinə və s. keçid metodu, *blok* - məlumat transferində sürəti artırmaq üçün məlumatın müəyyən hissələrə ayrılması əməliyyatına verilən ad mənasında işlənir. Kompüter texnologiyasında anlayışların mühüm hissəsinin adı alınmadır. Onların adlanması müxtəlif dillərin leksik sistemlərindəki, sözlərin mənalılarının həcmindəki, nitqdə sözlərdən istifadə edilməsindəki bütün fərqlər konkret dil daşıyıcılarının dildənkənar dünyanın obyektlərini təsnif edib adlandırmaları zamanı əsaslandıqları əlamətlərdən asılıdır. Məsələn, *bayt* - məlumatların işlənməsi prosesində müraciət edilən minimum ölçülü termindir. Bu anlayış adlandırılan zaman bayt ölçüsü - 8 bit - kompüterlərdə məlumatları təmsil etmək üçün deyil, həm də məlumatları xarici mühitdə saxlamaq, rabitə kanalları vasitəsilə məlumat ötürmək, mətn məlumatlarını təmsil etmək üçün standart olaraq qəbul edilmişdir. Yaxud da *bit* - ingilis dilində ikili vahid mənasında işlənir.

Göründüyü kimi, terminin məna həcmi də seçilən əlamətlərdən asılıdır. Bu əlamətlər əsasında söz terminləşir. Hadisə və proseslərdə fərqləndirilən əlamətlər anlayışların əsasında durur. Seçilən əlamətlərin fərqiindən asılı olaraq, müxtəlif dillərdə

bir terminin mənası tamamilə üst-üstə düşməyə bilər. Bu zaman adlandırılanla onun mövcud əlamətləri arasındakı qarşılıqlı əlaqə nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə elə əlamətlər seçilməlidir ki, onların əks etdirilməsi üçün dildə işlək sözlər mövcud olsun. Bunun üçün konkret dil daşıyıcılarında reallığı parçalarına ayırmaq və obyektlərdəki əlamətləri qeydə almaq üçün vahid üsulu müəyyən edən stereotip mexanizmləri yaradılmalıdır. L.V.Şerbanın haqlı olaraq göstərdiyi kimi: “*Reallıq müxtəlif dillərdə müəyyən qədər bu gerçəklikdən real olaraq istifadəyə görə, müəyyən qədər gerçəkliyin mənimləndiyi dilin ənənəvi ifadə formalarından asılı olaraq müxtəlif cür mənimlənilir*” [Сорокин: 1977, s.7].

Bu gün sosial şəbəkələr insan həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Cəmiyyətin müxtəlif sosial təbəqələri, birlikləri, təşkilatları, qurumları, bir sözlə, hamı sosial şəbəkə ilə güclü bağlılığa malikdir. Sosial şəbəkələr intensiv şəkildə inkişaf edir və artır, istifadəçinin həyatına progressiv şəkildə daxil olur. Sosial münasibətləri internetdə qurmaq, yaymaq, əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuş və yaradılmış platforma, onlayn-xidmət, yaxud veb-saytlar sosial şəbəkəni təşkil edir. *Internet, platforma, onlayn-xidmət, veb-sayt* sözlərinin hər biri alınma termin olmasına baxmayaraq, dildə yüksək məhsuldarlıqla işlənir. Göründüyü kimi, dil vahidlərinin hər biri dil üçün fərdi-spesifikdir. Təbii ki, dildənkənar reallığın adlandırılması üsulları da fərqlidir. Dil insanın dünya haqqındakı biliklərinin formalaşması və mövcud olmasının ən vacib vasitəsidir və insan fəaliyyət prosesində obyektiv dünyanın gerçəkliklərini əks etdirdikdən sonra, dərk etdiyi nəticələr dil vahidləri ilə qeyd edilir.

Terminoloji sistemin təhlilindən aydın olur ki, nominasiya prosesində müvafiq anlayışları ifadə edən sözlər mənaca anlayışlara ekvivalenti olur və onların denotativ əsası yarandığı ərazidən asılı olmayaraq insanların təfəkküründə oxşar imitasiyalarla qavranılır. İnsanın mövcud olduğu mühitdə denotativ əsası oxşar imitasiyalarla müşayiət edilməyən anlayışlar dildə də bir-birindən fərqli ifadə vasitələrinin yaranmasını şərtləndirir. Dil sistemində isə daha dəqiq və sabit forma kimi mütləq ifadə ediləməli olan mənalara möhkəmlənir. B.Uorfa görə, yalnız məndə fərqləndirilən formal vahidlər ayrı-ayrı sözlər və qrammatik vahidlər deyil, həm də dil qaydalarının seçiciliyi, yəni bu və ya digər vahidlərin öz aralarında necə uyğunlaşa biləcəkləri, bu və ya digər qrammatik konstruksiyada hansı vahidlər sinfinin işləmə, hansının işləmə bilməyəcəyi və s. konseptuallaşdırma vasitəsidir [Психолінгвистика: 2001, s.140]. Deməli, dildən ayrılıqda hər bir hadisəni deyil, hadisələr sinfini adlandırmaq üçün istifadə edilir. Hər bir dil bu təsnifatı özünəməxsus şəkildə həyata keçirir. B. Uorf yazır ki, eyni məna bir dildə müntəzəm olaraq qrammatik göstəricilərin qəbul edilmiş ardıcılığının köməyi ilə ifadə edilə, yəni aşkar kateqoriya ilə ifadə oluna bilər, başqa bir dildə isə yalnız dolayısı ilə, bu və ya digər qadağaların mövcud olması üzündən başqa cür meydana çıxır. Sonuncu halda gizli kateqoriyadan danışmaq olar [Психолінгвистика: 2001, s.140].

Deməli, cəmiyyətdə baş verən köklü dəyişikliklər dilin lüğət tərkibində intensiv dəyişikliklərə səbəb olaraq adlar sistemində əks olunur və dilin inkişaf kateqoriyala-

rına təsir edir. Həyat tərzindəki dəyişikliklər, yeni denotatların yaranması əvvəllər mövcud olmayan hadisə və obyektlərin adlandırılması ehtiyacından yeni sözlərin, söz birləşmələrinin yaranmasını zəruri edir. Nominasiyada sistemlilik vacib şərtlərdən hesab edilir. Dildə müəyyən sahəyə aid bəzi sözlərin deyil, bu sahənin müxtəlif qollarına məxsus xüsusi sözlərin işlənməsi sistemin mövcudluğunu təsdiqləyir. Belə sistem olduqda sahə terminologiyasının müəyyən səviyyəyə gəlib çatması mümkündür. Dünyanın dil mənzərəsi insanın dünyaya (təbiətə, heyvanlara, dünyanın bir elementi kimi özünə) münasibətinin növünü formalaşdırır və buna uyğun dil normalarını yaradır. Hər bir təbii dil dünyanın müəyyən qavrama və təşkil edilmə üsulunu əks etdirir. Dildə ifadə edilən mənalar hansısa müəyyən bir vahid görüşlər sistemini, kollektiv fəlsəfəni yaradır ki, dilin bütün daşıyıcıları da bu sistem və fəlsəfə ilə həmfikir olur. Beləliklə, anlayışların nomenləşdirilməsi yalnız informasiya ötürülməsindən ibarət deyil, həm də ilk növbədə ötürülən informasiyanın daxili təşkilindən ibarətdir. Dildə anlayışlar haqqında möhkəmlənən mənaların məkanı konkret dilin daşıyıcısı olan cəmiyyətin milli-mədəni təcrübəsini özündə ehtiva edən biliklər sistemi yaradır. Dil formasında təcəssüm edən bu biliklərin məcmusu müxtəlif konsepsiyalarda dünyanın dil mənzərəsini, dünyanın dil modelini yaradır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Беляев Б.В. Психологические основы усвоения лексики иностранного языка. (1965.), М.: "Просвещение".
- 2.Erdmann O.Die Bedeutung des Wortes. (1925), Leipzig, 162 s.
- 3.Qasimov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. Bakı, "Elm və Təhsil", 291 s.
- 4.Гурбанов Г. Соматическая лексика как объект сравнительного исследования (на материале русского и азербайджанского языков). (2017), Bakı, 134 s.
- 5.Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Пер. с немецкого. М., Прогресс, 1984, 397 с.
- 6.Nordlander Johan. Towards a Semantics of Linguistic Time. Exploring Some Basic Time concepts with Special Reference to English and Krio. Umea University. 1997, 230 s.
- 7.Психоллингвистика и теории коммуникации. М., "Гнозис", 2001,270 с.
- 8.Сорокин Ю.А. Роль этно-психологических факторов в процессе перевода.//9.Национально-культурная специфика речевого поведения.М.. 1977, с.166-176.
- 10.Тарасов Е.. Введение // Язык и сознание: Парадоксальная реальность. М.: ИЯ РАН, 1993, с. 3-13.
- 11.Вежбицкая А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики //Языки славянской культуры. М., 2001, 272 с.

Sayali SADIGOVA

ASPECTS OF THE NOMINATION PROCESS IN THE TERMINOLOGICAL SYSTEM

SUMMARY

In the article is investigated the aspects of the nomination process in the terminology system. It is known that intensive changes in the vocabulary of the language, radical changes in society are reflected in the names and do not pass unnoticed to the categories of language development. Lifestyle changes, the emergence of new denotations make it necessary to create new words and word combinations from the need to name previously non-existent events and objects. It is clear from the analysis of terms that in the nomination process, words expressing relevant concepts are equivalent to meaning concepts, and their denotative basis is perceived by similar imitations in people's thinking, regardless of the area of origin. Concepts that don't have any denotative basis in the human environment are accompanied by similar imitations lead to the emergence of different means of expression in language. In the language system, the meanings that must be expressed as a more regulated and stable field are strengthened.

Key words: *language, interference, terminology, termination, lexical system, semantic derivation.*

Саялы САДЫГОВА

АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА НОМИНАЦИИ В ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются аспекты процесса номинации в терминосистеме. Известно, что коренные изменения в обществе отражаются в словарном составе языка. Потребность в наименовании ранее не существовавших явлений и объектов вызывает необходимость создания новых слов и словосочетаний. Из анализа терминов видно, что в процессе номинации слова, выражающие релевантные понятия, эквивалентны понятиям по смыслу, а их денотативная основа независимо от места происхождения воспринимается посредством сходных подражаний в мышлении людей. Понятия, денотативная основа которых в среде существования человека не сопровождается сходными подражаниями, обуславливают появление различных средств выражения в языке. В языковой системе как более регламентированное и устойчивое поле укрепляются именно те значения, которые должны быть непременно выражены.

Ключевые слова: *язык, интерференция, терминология, терминологизация, лексическая система, семантическая деривация.*